

# РИТОРИЧНІ УМІННЯ ЯК ДІЯЛЬНІСНИЙ КОМПОНЕНТ РИТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

*Володимир НИЩЕТА,  
канд. пед. наук, доцент,  
Бердянський державний педагогічний університет,  
Інститут філології та соціальних комунікацій,  
кафедра української мови  
та методики викладання фахових дисциплін*

**УДК 37.013.32:808.5**

*Анотація.* У статті розглядається питання визначення діяльнісного компоненту риторичної компетентності. Розроблена номенклатура риторичних умінь учнів основної школи, розглянуті підходи до їх класифікації.

*Ключові слова:* компетентність, компоненти компетентності, риторична компетентність, уміння, риторичні вміння.

Новий час декларує, що мовлення, комунікація набувають особливого значення для самовизначення, соціальної адаптації та самореалізації особистості. На думку В. Рубанова, ХХІ століття за всіма прогнозами може стати гуманітарним, і провідну роль відіграватимуть культура, духовність, які будуть утверджувати гідність і цінність особистості людини [13, с. 3].

У постіндустріальному суспільстві постійно зростає соціальний запит на риторичну освіту, адже успішність у володінні словом є запорукою успіху людини практично в усіх сферах життєдіяльності. Тому сьогодні проблема формування риторичних умінь, риторичної компетентності набуває особливої гостроти. Однак у контексті шкільної освіти бракує розробок систем формування риторичної компетентності особистості, недостатньо вивчений аспект співвідношення риторичних умінь і риторичної компетентності.

**Мета статті** – визначити та класифікувати риторичні вміння, схарактеризувати їх у якості діяльнісного компоненту риторичної компетентності.

У визначеннях фахівців з теорії і практики запровадження компетентнісного підходу (С. Антонова, Л. Баландіна, К. Баханов, С. Бондар, Т. Вольфовська, Л. Горобець, Н. Голуб, П. Горностай, В. Доній, І. Єрмаков, І. Зимня, С. Клепко, А. Кондаков, О. Локшина, О. Мітусова, Г. Несен, О. Овчарук, Н. Отводенко, М. Пентилюк, Л. Пироженко, О. Пометун, Дж. Равен, Г. Селевко, Н. Софій, Л. Сохань, Т. Титаренко, А. Хуторський) термін «компетентність» означається через поняття «компетенція», «успіх», «знання», «готовність», «здатність», «уміння», «навички», «досвід», «характеристика», «ставлення» тощо. Безумовно, кожне з визначень компетентності має право на існування, адже дефініції ґрунтуються на результатах досліджень авторів. Проте ключові слова не завжди визначають сутнісний і семантичний рівень розуміння поняття.

Поділяючи думку, що компетентність є складним інтегральним утворенням, вважаємо правильним розуміти цей термін у таких аспектах: 1) компетентність є характеристикою особистості людини, набутою якістю; 2) змістове й сутнісне поле компетентності варто розглядати в контексті триступеневої структури «*knowing – doing – being*» (Дж. Равен [12]). Компетентність є результативною, буттєвою

характеристикою. Вона формується, набувається й виявляється в процесі діяльності, отже, містить діяльнісні характеристики. Для формування компетентності необхідні певні інструменти. Інструментальний бік компетентності може бути представлений знаннями, ставленнями, компетенціями. Готовність, здатність, уміння, навички складають діяльнісне тло процесу формування (набуття) компетентності. Результативний, буттєвий сенс компетентності розкривається через ключові слова «успіх» і «досвід». Саме через ці слова, на нашу думку, доцільно трактувати компетентність як особистісну якість людини.

У науково-методичних джерелах риторичну компетентність позиціонують як:

- сукупність знань і вмінь, які визначають ефективність стратегії й тактики мовлення й мовленнєвої поведінки (Н. Голуб);
- володіння людиною взаємопов'язаними якостями особистості, які визначають здатність до ефективного спілкування; особистісне ціннісне ставлення до спілкування; досвід спілкування, спрямований на здійснення особистісно та суспільно значущої продуктивної діяльності (О. Симакова);
- коректна мовленнєва поведінка й невіддільна частина комунікативної компетентності (О. Бабкіна);
- найвищий рівень комунікативної компетентності, що забезпечує риторичну діяльність людини як здатність свідомо продукувати, виголошувати та рефлексувати авторсько-адресний текст у відповідності до мети й ситуації публічного мовлення (Л. Горобець);
- володіння знаннями, уміннями, навичками, експресивними, емоційними, логічними засобами мовлення; здатність спрямовувати ці якості для досягнення запланованого прагматичного результату.

Нами окреслена структура риторичної компетентності в таких площинах: теоретико-практичній, організаційно-методологічній, процесуально-діяльнісній, морально-етичній (соціокультурній), площині комунікативної активності, площині активності мовленнєвого акту [8].

Варто зазначити, що у відповідності до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та нової програми з української мови риторична компетентність не є предметною. Однак у контексті реалізації риторичного аспекту української мови учителям-словесникам, на нашу думку, варто здійснювати цілеспрямовану, педагогічно доцільну діяльність з формування в учнів загальноосвітніх шкіл риторичних умінь і риторичної компетентності. У такому разі риторичну компетентність логічно буде розглядати як *міжпредметну*, оскільки шкільна риторика має точки дотику не лише з мовною, але й літературною освітою. На користь цього твердження свідчать принаймні два аргументи. По-перше, у риторичній дослідженій контекст художньої літератури (літературно-художніх творів) (О. Волков, Ж. Дюбуа, О. Зарецька, Н. Кнехт, Х. Леммерман, Ф. Пир, Ю. Рождественський, А. Тринон, В. Харченко та ін.). По-друге, мова й література як навчальні предмети, на думку В. Краєвського, мають дуже багато спільного з погляду змісту: цінності, знання, текст, способи діяльності, досвід творчої діяльності тощо [15].

Наше дослідження стосується шкільної мовної освіти, зокрема, її результативної бази. Тому був проаналізований психолого-педагогічний контекст умінь. У педагогіці та психології умінь означаються як:

- свідоме оволодіння сукупністю певних навчальних операцій (способів здійснення дій) (В. Лозова);
- володіння способами (прийомами, діями) застосування засвоєваних знань на практиці (Л. Столяренко);
- підготовленість до практичних і теоретичних дій, що виконуються швидко, точно, свідомо на основі засвоєних знань і життєвого досвіду (Г. Коджаспирова);
- знання в дії (Т. Стефановська);
- свідоме використання системи навичок і знань про них у діяльності в цілому (В. Безрукова);
- можливість успішного виконання дій на основі набутих знань для рішення поставлених завдань у відповідності із зазначеними умовами (Ю. Бабанський);
- спосіб дії, який складається з упорядкованого ряду операцій, що мають спільну мету, і засвоєний до ступеня готовності його застосовування у варіативних ситуаціях (І. Лернер);
- особлива діяльність, основним змістом якої є узгоджена система розумових і практичних дій, спрямованих на мету, що ясно усвідомлюється (Г. Щукіна);
- набута людиною здатність цілеспрямовано й творчо користуватися своїми знаннями та навичками в процесі як теоретичної, так і практичної діяльності (М. Скаткін);
- можливість ефективно виконувати дію (діяльність) у відповідності із цілями та умовами (М. Євтух);
- здатність до ефективного виконання певної діяльності на основі наявних знань відповідно до умов (Г. Селевко);
- психічні утворення, що формуються в процесі набуття людиною життєвого й професійного досвіду; здобута в процесі навчання можливість творчо застосовувати знання й досягати бажаного результату в умовах практичної діяльності (В. Крисько).

Наведені визначення дозволяють зробити певні висновки: 1) уміння ґрунтуються на предметних знаннях, життєвих знаннях, знаннях життя, знаннях про способи дій; 2) уміння є сукупністю операцій, конкретними діями, елементами діяльності; 3) уміння варто розглядати невіддільно від свідомості, мотивації, умов, цілей особистості та цілей і завдань діяльності; 4) уміння можуть ґрунтуватися на життєвому досвіді; 5) оволодіння вміннями забезпечує успіх і є запорукою набуття людиною досвіду (життєвого, практичної діяльності).

Екстраполюючи зазначені висновки на проблематику риторичних умінь учнів основної школи, визначаємо:

- 1) риторичні вміння мають ґрунтуватися на знаннях мови, риторики, знаннях про мовлення, комунікацію;
- 2) риторичні вміння є сукупністю загальнонавчальних умінь, мовленнєвих дій, елементів мовленнєвої, комунікативної та риторичної діяльності;
- 3) для формування свідомих риторичних умінь необхідно цілеспрямовано мотивувати учнів, створювати доцільні умови і в навчальній діяльності окреслювати відповідні мету й завдання діяльності;
- 4) у процесі формування риторичних умінь логічно залучать життєвий досвід учнів, їх комунікативний досвід;
- 5) риторичні вміння є підґрунтям формування у школярів риторичної компетентності.

У ході дослідження були проаналізовані такі джерела: 11 наукових праць, 7 навчальних посібників практичного спрямування, 6 програм для загальноосвітньої школи, зокрема, авторських, методичні матеріали до уроків (разом 24 джерела 25-и авторів). У результаті складено таблицю *номенклатуру риторичних умінь* [9].

У номенклатурі окреслений комплекс риторичних умінь (69 позицій), які за умови цілеспрямовано організованої педагогічної діяльності можуть бути сформовані в учнів основної школи в процесі навчання української мови. Кожне із зазначених риторичних умінь з річної частотою зустрічається в проаналізованих джерелах (від 1 до 16 виборів). Проте, на нашу думку, формування саме цих умінь як запоруки набуття учнями риторичної компетентності має стати метою діяльності вчителів-словесників сучасної школи. І найдієвішим шляхом формування риторичної компетентності є риторизація шкільної мовної освіти (шкільного курсу української мови, мовленнєвого розвитку школярів, педагогічного спілкування).

У працях О. Колеченка знаходимо градацію цілей навчання й виховання в школі [6, с. 11]. На думку вченого, у процесі навчання в учнів варто формувати вміння читати, рахувати, писати, говорити, спілкуватися, загальнонавчальні вміння, предметні знання і вміння; у процесі розвитку – інтелектуальні вміння, уміння у мотиваційній, емоційній і вольовій сферах; у процесі виховання – уміння співробітництва, формувати позитивну Я-концепцію і законослухняність.

На нашу думку, подібний підхід не варто застосовувати до риторичних умінь. Безумовно, окреслені вище риторичні вміння можна було б співвіднести з градацією О. Колеченка. Проте вважаємо, що риторичні вміння логічно формувати в учнів на кожному етапі протягом усього навчання в школі. На користь цього твердження можна навести кілька аргументів.

**По-перше.** Риторичні вміння й риторичну компетентність передбачається цілеспрямовано формувати в процесі навчання української мови. Оскільки основною формою навчання є урок і сучасна методика спрямовує визначати й реалізовувати триєдину мету (навчання–виховання–розвиток), учителеві не варто розмежовувати цілі особистісного становлення особистості школярів.

**По-друге.** Ми розглядаємо риторичну компетентність як міжпредметну, тому її формування передбачається здійснювати і в процесі вивчення української літератури. Незважаючи на спільні ознаки мови й літератури, припускаємо, що в процесі вивчення цих навчальних предметів можуть не співпадати межі навчання, виховання й розвитку учнів.

**По-третє.** Сучасний учитель-словесник, на думку Н. Голуб, має бути оратором, відповідати риторичному ідеалу [4, с. 343–346]. Переконані, у навчально-виховному процесі дієвим діяльним полем для формування в дітей риторичних умінь і риторичної компетентності є педагогічне спілкування, живе й дієве спілкування з педагогом, співдружність, співробітництво, співтворчість «учень–учень», «учні–учитель». Педагогічне спілкування в сучасній школі відбувається в навчальний і позанавчальний час, у межах уроку і в процесі позакласної роботи, тому навчання, виховання й розвиток школярів розмежовувати не логічно.

Уміння поряд з навичками, готовністю, здатністю є діяльними компонентами компетентності особистості. Відповідно, риторичні вміння є компонентами риторичної компетентності, підґрунтям для формування риторичної компетентності.

Маючи на увазі, що риторична компетентність буде формуватися в учнів у процесі навчальної діяльності, усі риторичні вміння були згруповані за двома класифікаційними ознаками: 1) за діяльними (процесуальними) характеристиками (табл. 1); 2) за аспектами риторичної діяльності (табл. 2).

Таблиця 1

**Класифікація риторичних умінь  
за діяльними (процесуальними) характеристиками**

Діяльнісні (процесуальні) характеристики	Позиція в номенклатурі риторичних умінь [9]
аналітичні вміння	1, 2, 3, 4, 5, 12, 14, 15, 34, 44, 46, 53, 57, 58, 60, 61
критеріально-оцінювальні вміння	41, 48, 49, 55, 56, 69
перетворювальні вміння	4, 12, 33, 46, 53, 54, 56, 57, 60
продуктивні вміння	6, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 39, 40, 43, 45, 47, 60, 62, 63
проективні вміння	37, 42, 50, 51, 56, 61, 69
рефлексивні вміння	41, 53, 55, 56, 69
уміння щодо вольової сфери	20, 52, 24
уміння щодо емоційної сфери	7, 52, 24, 32
уміння щодо міжособистісної взаємодії	8, 25, 27, 31, 30, 35, 36, 38, 40, 43, 59, 62, 64, 65, 66, 67, 68
уміння щодо мотиваційної сфери	29, 56

Таблиця 2

**Класифікація риторичних умінь за аспектами риторичної діяльності**

Аспекти риторичної діяльності	Позиція в номенклатурі риторичних умінь [9]
аспект публічного мовлення	3, 12, 12, 16, 18, 19, 20, 24, 25, 27, 29, 32, 35, 40, 43, 44, 45, 48, 52, 55
аспект власного риторичного мовлення	9, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 52, 53, 55, 56, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69
аспект діалогічного мовлення	6, 8, 10, 11, 25, 27, 30, 31, 34, 36, 38, 40, 50, 59, 62, 64
аспект мовленнєвої ситуації	1, 15, 19, 25, 27, 29, 37, 42, 47, 51, 55
аспект монологічного мовлення	11, 18, 19, 24, 32, 45, 52, 63, 65
аспект полемічного мовлення	6, 11, 25, 31, 34, 36, 38, 40, 43, 59
аспект риторичних засобів (вербальних, невербальних)	2, 14, 17, 21, 22, 23, 28
аспект риторичних знань	4, 31, 33, 46, 57, 60
аспект тексту	5, 16, 39, 45, 49, 54, 58, 61, 63, 66, 67, 68
аспект цінностей	7, 20, 23, 31, 34, 38, 40

У психологічній науці описана велика кількість підстав для класифікації умінь. Зокрема, психологи окреслюють *предметну область* терміну «уміння» чотирма категоріями [3, с. 560; 7]:

- 1) уміння працювати з людьми (Human skills) – навички ефективної взаємодії лідера зі співробітниками організації та іншими людьми і створення робочих команд [10, с. 441];

- 2) фундаментальне вміння – будь-яке вміння, яке є передумовою для подальшого прогресу. Будь-яке вміння, яке є передумовою для розвитку інших умінь [5; 11];
- 3) уміння слухати інших людей – здатність людини уважно слухати інших людей, заохочувати їх до відвертої розмови, викликати прихильність до себе [14];
- 4) уміння підкорятися (Followership skills) – навички поведінки, які дозволяють індивіду ефективно виконувати розпорядження керівника [10, с. 441].

Наведені категорії, на нашу думку, можна використати як підстави для класифікації й риторичних умінь, відповідно, утворюються групи риторичних умінь за предметною областю (табл. 3).

Таблиця 3

### Класифікація риторичних умінь за предметною областю

Уміння працювати з людьми (Human skills)	Фундаментальне вміння	Уміння слухати інших людей	Уміння підкорятися (Followership skills)
<b>Риторичні уміння [9]</b>			
6, 7, 8, 9, 10, 11, 18, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 38, 40, 43, 45, 48, 50, 59, 62, 64, 65, 67	1, 3, 4, 6, 13, 17, 21, 29, 32, 41, 42, 51, 56, 60, 61, 66, 67, 68	6, 7, 8, 9, 10, 25, 27, 31, 34, 38, 40, 43, 59, 67	6, 9, 10, 24, 25, 30, 32, 34, 38, 40, 52, 59, 67, 68

У деяких наведених вище дефініціях уміння означаються через поняття «навички», і це може видатися певним протиріччям, оскільки в лінгводидактиці, як правило, навички розглядаються як автоматизовані вміння (автоматизовані дії). Проте у психологічній літературі знаходимо необхідні аргументи. Так, Б. Айсмонтас зазначає, що у тлумаченні терміну «уміння» варто послуговуватися двома підходами: 1) уміння – первинний рівень оволодіння простою дією, а навичка – вищий рівень оволодіння цією дією, автоматизоване її виконання (уміння переходить у навичку); 2) уміння – здатність свідомо виконувати складну дію з допомогою низки навичок; навичка – автоматизоване виконання елементарних дій, з яких складається складна дія, що виконується з допомогою уміння [1, с. 104; 2, с. 163]. Отже, під час аналізу окремих риторичних умінь як складних дій доцільно виділяти елементарні дії, які є навичками, тобто, виконуються автоматизовано.

Риторичні вміння становлять діяльнісний компонент риторичної компетентності і є підґрунтям для її формування. Однак співвіднесення окремого риторичного вміння з окремою складовою риторичної компетентності становить проблему. Це пояснюється тим, що певну частину риторичних умінь можна віднести до різних параметрів у межах однієї класифікації, зокрема, до різних аспектів риторичної діяльності.

Наведемо приклади аналізу деяких риторичних умінь.

#### **Приклад 1**

Риторичне вміння:	брати участь у рольових іграх, діалозі, полеміці; вести дискусію, полеміку
Позиція в номенклатурі:	6
Діяльнісні (процесуальні) характеристики:	продуктивне; міжособистісної взаємодії
Аспекти риторичної	діалогічного мовлення; полемічного мовлення

діяльності:  
 Предметні області: уміння працювати з людьми; фундаментальне вміння;  
 уміння слухати інших людей; уміння підкорятися  
 Елементарні дії (навички): аудіювання; говоріння; ставити запитання; аргументувати  
 Складові риторичної площини процесуально-діяльнісна, морально-етична (соціо-  
 компетентності: культурна), комунікативної активності, активності  
 мовленнєвого акту

### **Приклад 2**

Риторичне вміння: дотримуватися міри (поміркваність)  
 Позиція в номенклатурі: 32  
 Діяльнісні (процесуальні) емоційно-вольве; рефлексивне  
 характеристики:  
 Аспекти риторичної монологічного, діалогічного, полемічного мовлення  
 діяльності:  
 Предметні області: уміння працювати з людьми; фундаментальне вміння;  
 уміння підкорятися  
 Елементарні дії (навички): говоріння; самоконтроль  
 Складові риторичної площини організаційно-методологічна, процесуально-діяль-  
 компетентності: нісна, морально-етична (соціокультурна)

### **Приклад 3**

Риторичне вміння: коректної поведінки під час спілкування; бути ввічливим  
 Позиція в номенклатурі: 40  
 Діяльнісні (процесуальні) емоційно-вольве; рефлексивне; продуктивне; міжособистісної  
 характеристики: взаємодії  
 Аспекти риторичної публічного, діалогічного, полемічного мовлення; цінностей  
 діяльності:  
 Предметні області: уміння працювати з людьми; уміння слухати інших людей;  
 уміння підкорятися  
 Елементарні дії (навички): говоріння; самоконтроль  
 Складові риторичної площини організаційно-методологічна, процесуально-діяль-  
 компетентності: нісна, морально-етична (соціокультурна)

### **Приклад 4**

Риторичне вміння: у мовленнєвій діяльності «слухання» (слухати й чути),  
 уважно ставитися до почутого  
 Позиція в номенклатурі: 67  
 Діяльнісні (процесуальні) перетворювальне; міжособистісної взаємодії  
 характеристики:  
 Аспекти риторичної тексту; власного риторичного мовлення  
 діяльності:  
 Предметні області: уміння працювати з людьми; фундаментальне вміння;  
 уміння слухати інших людей; уміння підкорятися  
 Елементарні дії (навички): аудіювання; самоконтроль; виділяти головне  
 Складові риторичної площини організаційно-методологічна, процесуально-діяль-  
 компетентності: нісна

**Висновки.** Риторична компетентність є результативною, буттєвою характеристикою особистості, діяльнісний, процесуальний компонент якої становлять риторичні вміння. Окреслені параметри полегшують проблему аналізу та класифікації риторичних умінь, що необхідно для проектування процесу їх формування в учнів під час навчання української мови.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у розробці технологічного ландшафту формування риторичних умінь і риторичної компетентності учнів основної школи у процесі здобуття ними мовної освіти.

### Література

1. Айсмонтас Б. Б. Педагогическая психология : схемы и тесты / Б. Б. Айсмонтас. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. – 208 с.
2. Айсмонтас Б. Б. Педагогическая психология : учеб. пособ. для студентов / Б. Б. Айсмонтас. – М. : МГППУ, 2004. – 368 с.
3. Головин С. Ю. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 622 с.
4. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі : монографія / Н. Б. Голуб. – Черкаси : Брама-Україна, 2008. – 400 с.
5. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии, 2-е изд., 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zhmurov.com/word/11656/>. – Заголовок с экрана.
6. Колеченко А. К. Энциклопедия педагогических технологий : пособ. для преподавателей / А. К. Колеченко. – СПб. : КАРО, 2002. – 368 с.
7. Национальная психологическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru>. – Заголовок с экрана.
8. Нищета В. Риторична компетентність учнів загальноосвітніх шкіл як педагогічна проблема / В. Нищета // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки) : [частина II]. Листопад, 2010. – № 22 (209). – С. 93–98.
9. Нищета В. А. Риторичні уміння як складова результативної бази шкільної мовної освіти / В. А. Нищета // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – № 4. – Бердянськ : БДПУ, 2012. – С. 218–226.
10. Ньюстром Д. Организационное поведение / [Электронный ресурс] / Ньюстром Д., Дэвис К. – 448 с. – Режим доступа : <http://www.burnlib.com/x/psylib/info/2644.html>. – Заголовок с экрана.
11. Оксфордский толковый словарь по психологии [Электронный ресурс] / под ред. А. Ребера, 2002 г. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/487/word/fundamentalnoe-umenie>. – Заголовок с экрана.
12. Равен Дж. Компетентность в современном обществе : выявление, развитие и реализация / Джон Равен. – М. : Когнито-Центр, 2002. – 218 с.
13. Рубанов В. Г. Риторика : учеб. пособ. / Рубанов В. Г. – Томск : [б. и.], 2008. – 204 с.
14. Словарь терминов по психологическому консультированию [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gendocs.ru/v20292/>. – Заголовок с экрана.
15. Теоретические основы содержания общего среднего образования / [под ред. В. В. Краевского, И. Я. Лернера]. – М. : Педагогика, 1983. – 352 с.

### *Аннотация.*

*В статье рассматривается вопрос определения деятельностного компонента риторической компетентности. Составлена номенклатура*



*риторических умений учащихся основной школы, рассматриваются подходы к их классификации.*

**Ключевые слова:** *компетентность, компоненты компетентности, риторическая компетентность, умения, риторические умения.*

**Summary.**

*In the article the question of defining of activity component of rhetorical competence is considered. The list of rhetorical skills of general school pupils has been built; the approaches to their classification are considered.*

**Key words:** *competence, component of competence, rhetorical competence, skills, rhetorical skills.*

*Ницета В. Риторичні вміння як діяльнісний компонент риторичної компетентності / Володимир Ницета // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 7. – С. 13–18.*